УДК 316.4.05

В.Резнік,
кандидат соціологічних наук

ФЕНОМЕН ЛЕҐІТИМАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ СИСТЕМ Н.ЛУМАНА

Стаття присвячена аналізу теоретичних та методологічних аспектів дослідження феномену леґітимації в контексті загальної теорії Нікласа Лумана. Автор звертає увагу на соціально-системну базу леґітимації.

Keywords: *legitimation, legitimacy, system, procedure, evolution.*
Ключові слова: *леґітимація, леґітимність, система, процедура, еволюція.*
Ключевые слова: *леґитимация, легитимность, система, процедура, эволюция.*

Однією із передумов соціальної інтеґрації сучасного українського суспільства є леґітимація приватної власності. Однак, попри суспільну та науково-пізнавальну нагальність, соціально-інтеґративні властивості леґітимації приватної власності ще не виокремилися у повноцінну предметну царину соціологічних досліджень. Тому проблемну ситуацію можна визначати як суперечність між, з одного боку, суспільною і науковою значущістю вивчення леґітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві з огляду на ризики його дестабілізації внаслідок стрімкої й докорінної реструктуризації у перебігу приватизації, з другого – дефіцитом знання про природу та особливості зазначеної леґітимації. Наявні наукові можливості для надолуження цього дефіциту засобами прикладних досліджень, передумовою здійснення яких є використання концепту "леґітимація приватної власності". Цей соціологічний концепт як змістовна наповненість відповідного поняття охоплює сукупність теоретичних положень, що

у гіпотетико-дедуктивний спосіб визначають місце і роль поняттєво означеного явища у межах науково поясненої соціальної дійсності. Відтак зазначені теоретичні положення слугують певними критеріями ідентифікації наявності леґітимації приватної власності в суспільстві, з'ясування особливостей її перебігу, визначення її чинників та наслідків. Таким чином, концепт леґітимації приватної власності необхідний як методологічне підґрунтя при розробленні соціологічних методик, інструментарію для збирання емпіричних даних, їх аналізу та тлумачення отриманих узагальнень.

Складники цього концепту постійно розвиваються мірою розвитку соціологічної теорії загалом. Зокрема, теоретичне бачення феноменів, позначених поняттями "леґітимація" та "приватна власність", неухильно поглиблюється. Уточнюються відомі та встановлюються нові ознаки, властивості та якості цих соціальних феноменів, їхні функції в суспільстві та зв'язки з іншими явищами. Відповідно, наукові тлумачення понять леґітимації та приватної власності конкретизуються і збагачуються за рахунок охоплення їхнім змістом дедалі більшої кількості інших понять. Зазначена обставина зумовлює необхідність з'ясувати стан та спрямованість розвитку змісту поняття (концепту) "леґітимація приватної власності" у межах соціологічної теорії. Своєю чергою, таке з'ясування можливе у контексті дослідження історичного розвитку понятєвого апарату і теоретичного розмаїття соціологічної науки.

Феномен приватної власності з найдавніших часів і дотепер привертає увагу мислителів та науковців. Зокрема, наявні ґрунтовні протосоціологічні та соціологічні теоретичні тлумачення зазначеного. Теоретичного осмислення зазнав також феномен леґітимації загалом. Однак процес леґітимації власне приватної власності безпосередньо не потрапив у межі предметної царини соціологічного теоретизування. Соціологи-теоретики опосередковано звертали увагу лише на окремі аспекти цього процесу. Таким чином, феномени леґітимації та приватної власності досліджені переважно відокремлено одне від одного, тоді як ступінь

теоретичної розробленості проблематики леґітимації приватної власності у соціології відносно невисокий. Зрештою, дотепер бракує досліджень, які б об'єднували висвітлення методологічних, теоретичних, методичних та емпіричних складників дослідження леґітимації приватної власності. Такий стан вкрай незадовільний з огляду на наявні теоретичні ресурси та можливості, соціальну та пізнавальну необхідність здійснення соціологічних досліджень у царині визначеної вище проблемної ситуації.

Отже, наукова проблема полягає у тому, що за одночасної наявності пізнавальної потреби та достатніх теоретичних підвалин відсутній концепт леґітимації приватної власності, який відповідав би розмаїттю та сучасному стану розвитку соціологічної теорії. Відтак, необхідна історико-соціологічна концептуалізація леґітимації приватної власності у дисциплінарних межах теоретичної соціології та отримання на основі використання сконструйованого концепту вірогідних знань про поточний стан леґітимності приватної власності в Україні. Зазначена концептуалізація передбачає з'ясування особливостей тлумачень феномена леґітимації у межах загальної теорії систем Н.Лумана.

Н.Луман убачав ідейну передумову постановки проблеми леґітимації у розвитку теорії суспільної угоди XVII та XVIII століть. Спадок цієї теорії він визначає як підвалини теорій консенсусу і уявлень про солідарність та інтеґрацію, що постали й побутували у XIX ст. Своєю чергою, таке теоретичне та ідейне підґрунтя на початку XX ст., власне, й уможливило увагу соціологів до явища леґітимації: "Зрештою, подальше вихолощування виразилося у вимозі "леґітимації" тих інститутів, що й за відсутнього консенсусу, а значить, за наявності опору, усе ще здатні забезпечити порядок. Так, починаючи з Еміля Дюркгайма і Макса Вебера, виникає соціологія" [*1, с. 24*]. Отже, Луман пов'язував виникнення соціології як науки із проблемою леґітимації інститутів суспільства, що підтримують порядок у ньому. Він розробив системно-інструментальну концепцію леґітимації, методологічними засадами якої виступає його власна загальна теорія соціальних систем. Своєю чергою,

ця теорія була розроблена на підґрунті теоретичних ресурсів, джерела яких здебільшого перебувають поза межами соціологічної науки. Окрім теоретичного спадку Т.Парсонса, цими джерелами були кібернетика, теорії комунікації та еволюції.

Вихідною засадою луманівських теоретичних побудов слід вважати спробу заново перевитлумачити класичну "гобсівську проблему соціального порядку" (Т.Парсонс). Генеза соціального порядку та соціальної системи трактована із погляду неодарвіністської теорії еволюції, що наголошує передусім неповторність минущих умов розвитку, а не причинові закономірності його. Згідно з цією теорією в появі новоутворень виокремлено три послідовні стадії: 1) варіювання як виробництво додаткових варіантів (елементів, комунікацій) у перебігу відтворення системи, що постають як несподівані відхилення на тлі раніше усталених і звичних; 2) селекція як відбір одного із нових варіантів (елементів, комунікацій) або нехтування ним, що привносить у систему структурні новоутворення, які мають виявити свою життєздатність; 3) рестабілізація як послідовне вбудовування структурних змін, спричинених відбором нового варіанта (елемента, комунікації), у систему та їх усталення [*2, с. 50–55*]. Отже, стабільність системи передує варіюванню в її межах, варіювання – селекції нововведення, ця селекція – рестабілізації структурної зміни, а рестабілізація – новій стабільності системи. Такі еволюційні цикли тривають повсякчас. Система щоміті відтворюється як множина доладно поєднаних операцій, і це відтворення відбувається зі зміною або без зміни системної структури. Відтворення системи, що відхиляється від її вихідного стану, є умовою та виявом структурних змін. Відповідно, структурність системи, з погляду еволюції, втілюється у координуванні поточного переходу від однієї операції до іншої: структура обмежує ділянку можливого у цьому переході й постає як певні умови звуження простору можливих поєднань операцій [*2, с. 21–22*]. Еволюція відтак виявляє себе збільшенням числа комунікацій у середовищі системи та її довкіллі, їх структурним

ускладненням. Таким чином, структурогенеза системи розглядається як розбудова певного порядку в її межах.

З огляду на таке розв'язання проблеми передумов соціального порядку Луман трактує соціальну систему як самореферентну: виокремлення системи у середовищі здійснюється через самореференцію, тобто завдяки тому, що у перебігу конституювання своїх елементів та елементарних операцій вона співвідноситься сама з собою (іншими своїми елементами, операціями або власною єдністю) [*3, с. 32*]. Складниками соціальної системи є передусім комунікації, тобто події, що змінюють одні одних у часі. Комунікації розглядаються як керовані своїм власним кодом: він містить умову визначення належності або неналежності до системи різних операцій. Код уможливлює вибір дії або комунікації через критерій смислового розрізнення: обираються дії та комунікації, що мають сенс у наявному контексті й можуть, відтак, виступати елементом системи. Таким чином, код є засобом відстеження системою зовнішнього світу і відбору з нього своїх елементів та відмежування сторонніх. Система замикається від неспоріднених із нею елементів. А комунікація назагал виступає процесом її структуроутворення. За підсумками самотворення, або, за Луманом, автопойєзису системи, у перебігу плідної взаємодії її складників оновлюється як структура зв'язків між ними, так і вони самі.

Відособлення соціальної системи у зовнішньому світі приписують кодам у вигляді певного бінарного схематизму, що попередньо двозначно структурує можливі операції. Для такої форми коду характерна парадоксальна єдність відмінного в природі, суспільстві та свідомості людини. Наприклад, загальний системний характер мають бінарні схематизми системи/середовища, входу/виходу, самореференції/інореференції, центрального/периферійного, константного/варіативного, динамічного/статичного, зовнішнього/внутрішнього, детермінізму/індетермінізму, належності/неналежності, незмінного/мінливого, закритого/відкритого. Суб'єктивно-пізнавальний характер властивий схематизмам об'єкта/суб'єкта, старого/нового, істинного/

неістинного, знайомого/незнайомого, можливого/неможливого відомого/невідомого, актуального/неактуального, до/після, досконалості/недосконалості. Власне соціально-системний зміст мають схематизми злого/доброго, рівності/нерівності, інклюзії/ексклюзії, інтеґрації/дезінтеґрації, уряду/опозиції, морального/аморального, Ego/Alter, керівника/керованого, свого/чужого, ладу/безладу.

Бінарний схематизм радше не ділить, а пов'язує протилежності, оскільки полегшує перехід від одного визначення ситуації до його протилежності. Бінарна схема конструює можливе через протилежність. Отже, кожен такий схематизм, притаманний соціальній системі, передбачає відбір однієї можливості із низки потенційних. Засадою відбору виступає здатність заперечення, закладена у мові. Мова як засіб комунікації містить ситуативні коди «так» і «ні». Вони слугують знаряддями прийняття або відхилення можливостей взаємодії, що, відповідно, прийнятні або неприйнятні для соціальної системи. Кодування є своєрідним подвоєнням дійсності у перебігу спостереження її поточного стану, а також певної можливої йому альтернативи. Окрім сприйняття певного порядку, наявне і своєрідне рефлексивне відстеження чи спостереження інших можливих порядків. Кожен комунікативний код при цьому відіграє роль смислового схематизму зазначеного сприйняття. Саме через смислове кодування соціальна система впорядковується і відмежовується у навколишньому світі як сукупність доладно впорядкованих комунікацій. Тобто бінарні коди схематизують процеси комунікації, первісному перебігу яких властиві випадковість і стихійність. За твердженням Лумана, все, що ми осягаємо у формі коду, постає континґентним: подвійні коди становлять своєрідні правила дуплікації, що забезпечують наявність неґативного кореляту стосовно всього, що постає у царині їх застосування, яку вони, власне, й самі визначають у вигляді інформації.

Зрештою, еволюційний розвиток соціальної системи загалом трактований Луманом як процеси відбирання та усталення різних кодів. Коди є підвалинами соціальної

системи, вона розбудовується через їх конституювання. Загалом диференціація генералізованих засобів комунікації покликана охопити увесь соціальний універсум у його розвитку. Принципи упорядкування неосяжної соціальної дійсності визначаються комунікативними кодами влади, істини, власності або грошей, права, любові, релігії, мистецтва. Зокрема, смисловим схематизмом економіки виступає код власності/невласності або грошей/безгрошів'я, науки – код істини/помилки, політики – влади/безвладдя. Системною референцією усіх цих символічно генералізованих засобів комунікації є суспільство. За умов диференціації коди як засоби комунікації постають як суспільні установки. Відтак вони є формоутворювальними елементами системи суспільства.

Мірою віддиференціювання у межах суспільства особливих функційних систем економіки, політики, права та науки у співвіднесенні з ними виникають "формули випадковості", що відбивають відповідно значущі специфічно-системні стани: "брак ресурсів – у економічній системі, легітимність – у політичній, справедливість – у правовій та лімітація – у системі науки" [*2, с. 67*]. За твердженням Лумана, відкритим залишається питання про те, що подібні формули означають стосовно цілісного суспільства за накладання їх на ті чи ті особливі функційні системи. Він твердить також про те, що, комунікативні коди можуть зазнавати додаткового вторинного кодування (подвоєння коду). Утворення нових кодів спричиняє нове розгалуження й ускладнення системи. Наприклад, код влади як смисловий схематизм політики може підлягати вторинному кодуванню у різних вимірах: влада як сильна/слабка, правомірна/неправомірна, формальна/неформальна, проґресивна/консервативна. Поєднання коду влади із бінарним схематизмом правомірне/неправомірне та усталення універсальної релевантності такого поєднання суттєво посилює технологічність влади, розширює можливості її застосовності. Відтак, право як владний код розглядається як структурне джерело леґітимності влади [*4, с. 79*]. А леґітимність при цьому визначається як зв'язок континґенцій усередині

владної сфери, що накладає певні вимоги до коду влади. Код влади має співвизначити мотивацію володаря та її очевидну переконливість для підлеглого.

Луман звертається до поняття леґітимності як атрибуту влади та піддає сумніву класичне трактування леґітимності як відповідності цінностям культури: "Леґітимність зазвичай визначається через ціннісний консенсус. Але в такому визначенні нема ще достатньої ясності" [*4, с. 88*]. Він пропонує власний, відмінний від усталених, теоретичний підхід до цього соціального явища: "...Мій підхід відрізняється від традиційних підходів до проблеми леґітимації – я бачу сутність цієї проблеми не в достатньому (не кажучи вже про логічно переконливе) *обґрунтуванні* коду влади і не в його *фактично терпимому прийнятті* завдяки навперемінному впливу чинників консенсусу та насилля..." [*4, с. 93*]. Іншими словами, йдеться про можливість забезпечення леґітимності влади на підставі притаманних їй можливостей і без залучення комунікативних кодів істини, любові та грошей. Відтак Луман констатує помилковість поширених уявлень про протилежність або одновимірну полярність між леґітимністю і насиллям чи між консенсусом і примусом: "Ні леґітимність, ні насилля не можуть сформуватися без допомоги симбіотичних процесів. Ці поняття не просто характеризують дві протилежності чи два протилежні полюси єдиного виміру, коли можна було би сказати, що чим більше насилля, тим менше леґітимності, і навпаки, але, натомість, становлять символічні взаємозалежності, котрі виявляються там, де реґулювання відносин із симбіотичним рівнем, тобто з органічною основою спільного життя, не може бути здійснене без врахування інших вимог до комунікативних засобів" [*4, с. 108–109*].

Тут наголошено своєрідний генетичний симбіоз фізико-органічного і символічного рівнів утворення соціальних систем. Конкретні умови взаємодії обох вказаних рівнів мінливі залежно від міри розвитку соціальної системи. Насилля, зокрема фізичне, є фізико-органічною підвалиною та передумовою влади як комунікативного коду (подібно до того, як у випадку істини такою підвалиною виступає

сприйняття, любові – сексуальність, грошей – задоволення потреб). Первісно у перебігу комунікації відбувалося стихійне визначення сильної та слабкої її сторін-учасниць, встановлювалися певні структури домінування та підпорядкування. Звідси Луман тлумачить насилля як першооснову соціальної системи: воно покликало до життя селекцію правил, функція, раціональність та леґітимність яких набули згодом незалежності від своїх вихідних умов. Дотепер насилля уявляється як можливий наслідок недотримання правил і вимог влади, що його можна уникнути за їх дотримання. Можливість застосування фізичного насилля не іґнорує жодна із сторін комунікації, й це виступає запорукою дієвості влади. Водночас цілеспрямоване фізичне насилля впорядковується у межах бінарної символізації. Поєднання сили із правомірністю та формальністю у перебігу генези влади суттєво посилює зазначену дієвість, що може, відтак, вважатися ґрунтованою на леґітимності. Первісно універсально-розподілене насилля роздвоюється, коли починають розрізняти його леґітимні та нелеґітимні види. На думку Лумана, це відбувається не завдяки соціальній угоді, як свого часу описував Т.Гобс, а через еволюцію. Таке роздвоєння, власне, є виявом певного упорядкування суспільства: "У своїй леґітимній формі насилля (у цьому випадку – державний примус) слугує викоріненню нелеґітимного насилля. Отже, ця диференціація характеризує насилля за допомоги включення виключення, і леґітимність з цього погляду є не поняттям з відомими значеннями, а саме таким *включенням виключення* – парадоксом, розв'язання якого конституюється як державний примус (або як його функційний еквівалент)" [*2, с. 23*].

Леґітимація насилля загалом розглядається як здобуток еволюції суспільства. Мірою його ускладнення розвивається політичне панування: воно набуває здатності усталювати власний тип комунікації завдяки опануванню і посиленню можливостей відхиляти комунікативні пропозиції альтернативних сенсів. Причому йдеться і про відхилення наполегливих та силових пропозицій опонентів. Саме за цих обставин виявляються еволюційні переваги політич-

ного панування: "З'являється леґітимна сила для придушення нелеґітимного насилля" [*2, с. 65*]. Таке придушення здійснюється через: 1) структурно закріплену асиметрію відносин на підставі володіння власністю та владою, що рестабілізується завдяки соціальній стратифікації; 2) уможливлення конфліктів за одночасного їх притлумлення на правових засадах соціального реґулювання або арбітражу; 3) диференціацію причин конфліктів і тем конфліктів у високоскладних суспільствах. У такі різні способи влада може зняти із себе тягар можливих гострих конфліктів, що виникають через відхилення нею альтернативних комунікативних пропозицій.

Політичну систему суспільства Луман трактує як самореферентну, тобто зорієнтовану на власні смислові коди (влада/безвладдя), а отже, у своїй леґітимації – оперту на саму себе. Іншими словами, система може обійтися без морально-етичної леґітимації, коди якої лежать поза її межами. Йдеться про фундаментальну заміну у самореферентній системі: місце соціальної інтеґрації на підґрунті цінностей та норм культури у її межах заступає системна інтеґрація, що забезпечується латентними функціями ціннісно-нейтральних та ненормативних структур. Зокрема, леґітимація політичної системи та норм права виведена Луманом із функції та способу її здійснення. Даний спосіб обмежений рамками соціальної леґальності, тобто постає як процедура, що спирається на емпіричний консенсус. Водночас система має забезпечувати пристосовність очікувань (expectations) індивідів до власних системних цілей, що втілені у її рішеннях. Системні дії роблять непотрібними нормативно-ціннісні підвалини леґітимації, бо ціннісно нейтральна ефективність державного апарату чи системи господарства робить їх вже самих по собі здатними до самолеґітимації. За цих умов морально-етичну леґітимацію визнано зайвою. В сучасних суспільствах нормативність заміщається законами ефективності процедур. Тезу про процедурну леґітимацію Луман арґументує тим, що соціальна система може функціювати тільки за зменшення складності в існуванні певної ділянки сус-

пільної дійсності. Зменшення складності становить передумовою зростання продуктивності соціальної системи і є вимогою її компетенції. Наприклад, якби всі повідомлення могли вільно циркулювати між усіма індивідами, то їм довелося б брати до уваги велетенський обсяг інформації, щоби зробити правильний вибір. Це збільшило б час прийняття рішення, а відтак, знизило б результативність соціальної системи загалом.

У праці Лумана "Леґітимація через процедуру" ("Legitimation durch Verfahren", 1969) відповідний процес описано таким чином: "Леґітимація рішень полягає, головним чином, в афективному процесі научіння, не підвладному усяким пертурбаціям. Це один з аспектів більш загального питання: як змінюються очікування, як політико-адміністративна підсистема може перебудувати очікування суспільства за допомоги якихось рішень, тоді як вона є лишень підсистемою? Цей сеґмент не може справити ефективного впливу, якщо не зможе сформувати нові очікування в інших наявних системах – чи то особистостях чи то соціальних системах" (цит. за: [*5, с. 147*]).

Отже, через процес зазначеного научіння особистісні очікування людей скеровуються у напрямі досягнення сумісності із системою. Адміністративно зумовлені процедури спонукають індивідів бажати те, що необхідне системі задля її результативного функціювання. За Луманом, соціальна інтеґрація здійснюється системою незалежно від наявності чи відсутності солідарної поведінки індивідів – через обмеження ступенів свободи або можливостей вибору у її межах.

Із приводу звичайного для сьогодення функціювання колективних корпорацій у сфері політичної системи суспільства та серед соціальних систем із формальною організацією Луман зазначив: "Те, що у зв'язку з цим обговорюються проблеми "леґітимації", доводить лише, що саме по собі це досягнення вже не ставлять під питання. Той, хто цього бажає, повинен зважитися стати "анархістом" [*3, с. 271*]. Тобто виокремлення порівняно автономного управління колективною дією у вигляді колективної корпорації до Нового часу було проблематичним, суперечливим

досягненням. Натомість сам факт обговорення питання леґітимності та леґітимації зазначених корпоративних утворень вже засвідчує їх усталеність у межах соціальної системи.

За розгляду внутрішньої реґуляції сеґментарних (родових) суспільств Луман пов'язує леґітимацію із подвійною континґенцією. Реґуляцію в них він виводить із норми взаємності у випадках кооперації та конфліктів, співпраці та протиборств, обміну та помсти: "...Подвійна континґенція, що інтерпретується як взаємність та використовує взаємність для леґітимації зобов'язувальної сили відносин обміну, найкращим чином придатна для формування кондиціювань, котрі можна закріпити із плином часу. Взаємність ніби слугує найважливішим засобом зв'язку із часом. Разом із дарунком починається соціальний час" [*6, с. 65*]. Тут можна говорити про здобутки соціальної еволюції або еволюційні досягнення як певні вияви зростання складності системи суспільства. Система вбирає в себе еволюційні досягнення і починає практикувати їх. Еволюційні досягнення виникають випадково, а не тому, що вони придатні для розв'язання певних проблем. Власне, проблеми постають, тобто усвідомлюються загалом на тлі еволюційних досягнень як можливостей їх розв'язання. Еволюційні досягнення усталюють доладні структури системи. Зазначені досягнення набувають необоротності мірою втілення та усталення похідної від них доладності у перебігу життєдіяльності системи. Відмова від них може мати руйнівні й катастрофічні наслідки для системи. Луман тлумачить появу писемності, грошей, громадської думки та правових угод як такого роду еволюційні досягнення. Розгляд еволюційного походження договірного, карного та цивільного права він підсумовує описом механізму леґітимації еволюційних досягнень: "Часто також можна спостерігати, що підходящі формулювання – а тим самим і леґітимації – з'являються лише після того, як відповідні практики вже укорінилися і стали цілком звичними. Впровадження інновації полегшується завдяки тому, що вона спочатку вводиться як безіменна" [*2, с. 117*].

Тут, власне, йдеться про леґітимацію на засадах научіння та перебудови очікувань загалу. Без зайвих пояснень очільники ставлять суспільство у нормативні межі, що спонукають пересічних людей відтворювати певні практики. З часом люди втягуються у це відтворення, і леґітимація, започаткована на рівні практик, набуває свого якісного увиразнення та явлення через леґалізацію. Тобто в основі леґітимації – селекція певних соціальних практик та їх діяльнісна, нормативна і ціннісна рестабілізація у перебігу еволюції суспільства. Відтак, системні дії роблять непотрібними нормативно-ціннісні підвалини леґітимації, бо ціннісно нейтральна ефективність державного апарату чи системи господарства робить їх вже самих по собі здатними до самолеґітимації. За цих умов морально-етичну леґітимацію визнано зайвою. В сучасних суспільствах нормативність заміщається законами ефективності процедур. Відтак перспективи подальших розвідок проблематики легітимації приватної власності в українському суспільстві варто пов'язувати із спробами аналізу зазначеного процесу з огляду на розглянуті вище ідеї Н.Лумана.

Література

1. Луман Н. Общество общества / Н.Луман ; пер с нем. – М. : Логос, 2004. – 232 с. – (Кн. 1 : Общество как социальная система).

2. Луман Н. Общество общества / Н.Луман ; пер. с нем. – М. : Логос, 2005. – 320 с. – (Кн. 3 : Эволюция).

3. Луман Н. Социальные системы: очерк общей теории / Н.Луман ; пер. с нем. – СПб. : Наука, 2007. – 644 с.

4. Луман Н. Власть / Н.Луман ; пер. с нем. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.

5. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф.Лиотар ; пер. с франц. – М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.

6. Луман Н. Общество общества / Н.Луман ; пер. с нем. – М. : Логос, 2006. – 320 с. – (Кн. 4 : Дифференциация).